

BÁRCZAY GYULA
Keresztény tolerancia

Tolerancia és vallás

Kicsire zsugorodott földgolyónkon az emberi együttélés megnehezedett. Csak úgy tudjuk túlélni a jelent és megélni a jövőt, ha megtanulunk kevés helyen, sok súrlódás nélkül egymással élni és az érdekelentétek fölé emelkedve közösen alakítani sorsunkat. Egy új keletű modern példázat ezt így fejezi ki: Bolygónk magányos űrhajóként kering a csillagok útján. A kényes technikájú űrhajón csak úgy lehet életben maradni, ha egy összehangolt legénység tagjai egymást kiegészítve és közös akarattal végzik el a szükséges teendőket.

A valóság azonban más képet mutat. Kelet és Nyugat, Észak és Dél között kifejlődött konfliktusok globális dimenzióba vetítik a mai emberiség létét meghatározó számtalan feszültséget. Szükség van, összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben, mint eddig, minden olyan erőre, amely segíthet az ellentéteket elviselni, majd fokozatosan csökkenteni és legalább a legfenyegetőbb feszültségeket feloldani.

A vallás lehetne ilyen erő. Ezért növekszik azoknak a száma, akik a vallás értékét már csak kizárólag azon mérik, hogy mennyire szolgálja az emberiség egységét, az összetartozás tudatát és a testvériség szellemét. Az adott világhelyzetben nincs is megfelelőbb mértékegység a vallások megítélésére.

Az utóbbi évtizedekben kétségtelenül mutatkozik a nagy vallásokon belül egy eddig ismeretlen, újfajta egymáshoz való közeledés – de annak az ellentéte is. Így például az újra felerősödött iszlám öntudat országhatárokat áthidaló szolidaritást teremt. Ugyanakkor a síták egyre nagyobb ellentétbe kerülnek az iszlám más tömbjeivel, s ez az

ellentét nyílt háborúhoz (Irán-Irak), vagy szünni nem akaró fegyveres összetűzésekhez vezet (Libanon).

A kereszténységen belül a 20. században megindult ökumenikus mozgalom nagyszerű eredményeket ért el. De a legnagyobb csoportot, a római katolikus egyházat, saját szervezeti és dogmatikai struktúrája továbbra is akadályozza abban, hogy a többi felekezetet teljes értékű egyházként ismerje el. Így önmagát zárja ki abból a mozgalmából, amelyben a keresztény egyházak egyenrangú félként keresik az egység útját. Ehhez járul még, hogy a genfi Egyházak Világtanácsa mellett létezik egy, egyelőre még elég jelentéktelen, konzervatív-fundamentalista körök által létrehozott, ellen-világszervezet.

De ha az egyes vallások már önmagukban is megosztottak, hogyan tudnának egymáshoz közeledni és azon túlmenően az egyetemes emberiség testvériségét szolgálni? Képes-e egyáltalán a vallás ennek a feladatnak a vállalására, lényegénél fogva alkalmas-e erre?

A vallás nagy előnye, minden más, az emberiség egyesítésére törekvő eszmei áramlattal szemben, a Transzcendens Valósághoz, az Ember- és Természetfelettihez való kötődésében rejlik. A Transzcendens eleve érdek- és ellentét feletti, mentes mindazoktól a kötöttségektől, amelyek egyéneket és csoportokat egymástól elválasztanak és egymással szembeállítanak. A Transzcendens Valósághoz való kapcsolatban jelentéktelenné válnak a partikularizmust előidéző tényezők, a hozzá való kötődés áthidalja a szétválasztó ellentéteket.

Az Ember- és Természetfeletti Valóság az az archimédeszi pont, ahol a számtalan érdekközösségre szakadt emberiség összetalálkozhatnék és egységként élhetné meg önmagát. Ha jól látom, nincs az emberi kultúrának még egy olyan szellemi erővonala, mint a vallás, amely lényegénél fogva ennyire alkalmas lenne a testvériség szolgálatára.

A Transzcendenshez való kötődés azonban az ember történeti lényének megfelelően mindig csak a kulturális fejlődés eredményeképpen kialakult, meghatározott formákban valósul meg. Ezekben szükségképpen számos megkülönböztető és más formáktól elkülönítő tényező

fejlődött ki: elképzelések, szimbólumok, tanok, gyakorlatok, szertartások, a Transzcendens Valóság megközelítésének vagy a vele való kapcsolat felvételének sajátos lehetőségei.

Minél erősebb ugyanazon hagyományon belül és annak módszereivel a Transzcendenshez való kötődés, annál nagyobb súlyt kap a hovatarozás ténye. Az intenzív valahová tartozás azonban megkülönböztet, elkülönít, sőt elválaszt másoktól, ellentéteket is teremthet.

A Transzcendenshez való kötődés az adott különbségektől és érdekelentétektől függetlenül egyesít; a Transzcendenshez való kapcsolatnak egyedi formájához való ragaszkodás azonban szétválaszt. Ezt az ellentétet csak a tolerancia képes feloldani. Tolerancián itt azt értem, hogy a történetileg kialakult vallásos közösség ne csak tűrje, hanem el is fogadja, hogy mások más „módszerekkel” keressék és éljék át az egyazon Transzcendenshez való kötődésüket, más metaforákkal és szimbólumokkal fejezzék ki ugyanazt a megfoghatatlan valóságot, más szavakkal fogalmazzák meg ugyanazt a kimondhatatlan igazságot.

A vallás lényegénél fogva adott képessége, hogy az emberiség egységét és testvériségét szolgálja, csak akkor bontakozhat ki, ha a Transzcendenshez való sajátos kötődése toleranciával párosul.

A következőkben a vallás és tolerancia összefüggését, saját szakterületemnek megfelelően, a kereszténységre korlátozva vizsgálom. Ezt három lépésben teszem. Tárgyalom a keresztény tolerancia hiányát, lehetőségét és szükségszerűségét: keresztény tolerancia nem volt, de lehetett volna és kellett volna, hogy legyen.

A keresztény tolerancia hiánya

1549 Yucatan-félsziget, Közép-Amerikában, a mai Mexikóban: a spanyolok 1542-ben foglalták el Yucatant. Diego de Landa ferencesrendi szerzetes, a későbbi püspök, 1549-ben érkezik a félsziget északi részén fekvő Izamál városba. „Van itt Izamálban, többek között egy

meglepően magas és csodálatosan szép épület” – így kezdi a szerzetes az ott lévő 12 piramis egyikén álló maja templom leírását.¹

Részletesen, szabatosan és nyilvánvaló lelkesedéssel – a csodálat minden szavából kiérződik, – ecseteli a maga szentélyek szépségét. „Izamál nincs messze a tengertől, jó termőföldek veszik körül, fekvése gyönyörű” – folytatja de Landa – „és így 1549-ben építettünk az indiánokkal Szent Antalnak egy házat az egyik épület alapjára, nem csekély nehézségek közepette”.

A szerzetes, aki többek között olyan eredményesen tüzelt el a máglyán minden fellelhető maja írást, hogy a csodálatos képirásos kódexekből máig is csak három csonka példány került elő európai könyvtárak mélyéről, leromboltatott Izamálban minden maja templomot s lebontatta a piramisok nagy részét is. Az egyik félig lebontott piramis nagy kiterjedésű teraszára nem „házat”, hanem ma is impozáns, katedrális méretű templomot s köréje óriási kolostort építtetett – mindezt egy éven belül odaérkezése után.

A maja indiánoknak vallásuk elpusztított szentélyeinek mesterien faragott köveiből kellett kényszermunkával templomot építeni a fehér keresztények idegen szentjei számára. Egész Yucatanban jóformán csak az maradt meg a maják csodálatos vallásos és világi építészetéből, amit a dzsungel már elborított s így elrejtett a ferencesek fanatizmusa elől.

Zürich, 1527: a reformátor Zwingli városában Manz Félixet, az újrakeresztelők vezetőjét, aki nem volt hajlandó lemondani hitének megvallásáról, vízbefojtás általi halálra ítélték. A következő években ennek a hitnek még két másik követőjét fullasztották vízbe. Így mindenki láthatta, hová vezet az, ha valaki új hitének megfelelően vízzel keresztelkedik meg újra.

1621-ben Bethlen Gábor fejedelem – akkor már király is – így írja le a morvaországi állapotokat az elvesztett fehér-hegyi csata után: Ezt az országot most „pusztítják rettenetesen, 82 templomot foglaltak el az evangélikusoktól. A szegény papok közül valakiket kaphattanak,

némelyeknek a sapkát – vagy minek híják – akit viselnek a fejekben, hosszú vas szegekkel vervén fejekbe úgy ölték meg, némelyeknek nyelvét ollóval metélték darabonként, némelyeknek fogóval az nyelvét gyökerestől vonták ki; némelyeknek száját-torkát porral megtöltvén, felgyújtván, darabokban szakadozott szegényeknek fejek; némelyeket fűrészekkel metéltek. Ezeket szenvedték szegények az Istenért”².

Íme, három találmányra kiragadott példa a keresztény intolerancia jól ismert történetének felvázolása helyett.

Másfél évezreddel az itt felsorolt események előtt a kereszténység maga is elszenvedte az intolerancia kegyetlenkedéseit és majd két és fél évszázadig tartott, amíg el tudta érni, hogy megtűrjék a Római Birodalomban, majd elismerjék és befogadják. A Jézus kereszthalála után hamarosan megindult üldöztetés inkább ellenséges csoportok irigységére, helyi hatalmasságok vagy egyes császárok önkényes, nem ritkán szeszélyes intézkedéseire alapult. 202-től azonban már törvény szentesítette az általános keresztényüldözést.

Az őskeresztény apologéták nagyszerű írásokban, az érvek tömegét felsorakoztatva igyekeztek kivédeni a kereszténység elleni támadásokat és bizonyítani a vallási türelmesség szükségességét. Különösen érdekes Tertullianus érvelése, mert már felcsendülnek benne olyan motívumok is, amelyek a toleranciagondolat kiteljesedésében játszanak majd szerepet, jó másfél évezreddel később. Tertullianus szerint a szabad vallásgyakorlat megsértésével az állam maga is istentelenné válik, mert vétkezik az „általános szabály” ellen, megsérti az ember természetes jogát arra, hogy maga válassza meg tiszteletének és imádatának tárgyát.

A korai kereszténység lelki ereje, állhatatossága, egyéni és közösségi életének kisugárzása, különösen a kifelé is megnyilvánuló, magától értetődő emberszeretete, „kicsinyekkel” való tevékeny szolidaritása lassan megváltoztatja a közhangulatot és a hatalmasok véleményét is. A Diokletianus-féle kegyetlen üldöztetés után 313-ban, a milánói

ediktum alapján, a keresztény vallás teljes egyenjogúságot nyer a birodalomban³.

Új korszak kezdődik? Nem. Az őskeresztény hit sajátos szellemisége addigra már annyira legyengült és elkeveredett más, tőle idegen elemekkel, hogy nem tudott ellenállni azoknak az erőknek, amelyek a Római Birodalom számára egységes ideológiát követeltek. A konstantinuszi fordulat csupán azt jelentette, hogy az addig az egységes ideológia nevében üldözött kereszténység most az egységes ideológia hordozója lesz. A Római Birodalom adott politikájának megfelelően a keresztények közül a fanatikus csoportok kerültek előtérbe és nyertek befolyást. Az évszázadokon keresztül elszenvedett üldöztetést elfeledve, most a keresztények maguk lettek az intolerancia zászlóvivőivé⁴.

Konstantin császár még ellenállt azon követelésnek, hogy tiltsa el a pogány vallásokat. Arra azonban már hajlandó volt, hogy elnyomjon egyes eltérő hitű keresztény csoportokat. A keresztény türelmetlenség története tehát a hittestvérek üldözésével kezdődik. Konstantin fiai már nem tudnak ellenállni. Keresztény fanatikusok befolyására újra és újra eltiltják a pogány kultuszokat, bezáratják templomaikat. Ez először 341-ben történik. Még három évtized sem telt el azóta, hogy a kereszténység egyenjogúságot nyert!

I. Theodosius császár aztán 380-ban a kereszténységet hivatalosan is államvallássá nyilvánítja, és 393-ban végérvényesen eltiltja a pogány kultuszokat. Most már minden akadály nélkül kiteljesedhetik a keresztény intolerancia. Vele együtt megvalósul a birodalom ideológiai egysége, megszületik az az eszme és megteremtődik az a gyakorlat, amely különböző formákban és változatokban bár, de egészen az újkorig a keresztény intolerancia egyik tápláló forrása marad: a birodalom, fejedelemség vagy ország egysége, egységes ideológiává torzult vallást követel.

Majd három évszázadig tartott, amíg a kereszténység elérte maga számára a toleranciát. Még egy egész évszázad sem kellett ahhoz, hogy megvalósítsa a teljes intoleranciát más vallásokkal és saját hitének

eltérő változataival szemben. A kor legnagyobb teológusa, Augustinus ezt így igazolja: „Az egyház szeretetből üldöz, az istentelenek kegyetlenkedésből”⁵. Az egyház szeretete nagyon nagy lehetett, mert olyan sikerrel üldözte a pogányokat, a heretikusokat és az eretnekeket, egyre inkább a zsidókat is, hogy a következő századokban az intolerancia még mint téma is a háttérbe szorult. Alig volt már kit üldözni.

A középkorban újra elburjánzik a keresztény intolerancia. Az inkvizíció rémtettei ismertek. Ismeretesek az amerikai földrész meghódításával kapcsolatos események is, miként sikerült példátlan kegyetlenséggel az ott virágzó vallásokat rövid idő alatt megsemmisíteni és a hívők tömegeit elpusztítani.

A 16. századi Reformáció hozhatott volna változást. Egyrészt megszabadította önmagát számos olyan egyháztani és hittani tételtől, amelyek addig az intoleranciát igazolták, másrészt az új felismerések egész sora mutatott a tolerancia irányába⁶.

De a reformátorokban még annyi áhítatos tisztelet élt a hagyományos tanok iránt, még annyira kötődtek hozzájuk, hogy végül is nem tudták levonni új felismeréseik következményeit. A Reformáció megállt a félúton. Nem volt képes saját radikálisan új kiindulópontjának irányát betartani és az újonnan megteremtett alapelveket a hit újrafogalmazásában következetesen alkalmazni.

Így a keresztény hit nem tudta megalapozni a toleranciát. Olyanok fejlesztették ki az eszmét és valósították végül is meg, akik bár nagyobb-részt nem fordultak el a kereszténységtől, de szabadon, eklektikus módon viszonyultak a hitigazságokhoz. Elvetették mindazokat a hittételeket, amelyek türelmetlenséghez vezettek, leegyszerűsítették a keresztény hitet lényegére. Ez a fejlődés már a reformáció előtt, Erazmusszal megkezdődött és folytatódott, miközben dúltak a vallásháborúk. S mialatt az egyházak tovább marták egymást, a racionalizmus és a felvilágosodás gondolatvilágában kiteljesedett a tolerancia pozitív eszméje.

Lessing életművével a fejlődés lényegében lezárult. 1776. július 4-én pedig az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat megteremtí a tolerancia politikai alapját. Bár Jefferson az emberi jogok eszméjét Franciaországból hozta, de a francia forradalom nyomán ott csak néhány év múlva, 1789-ben születik meg „Az ember és polgár jogainak deklarációja”⁷. Jefferson, a Nyilatkozat szerzője ugyan kereszténynek vallotta magát, de épp olyan szkeptikus volt az egyházzal szemben, mint humanista elődei. A vallási tolerancia végeredményben azért valósulhatott meg Amerikában, mert az új állam az egyházat elválasztotta önmagától s ezzel kiszorította a hatalom gyakorlásából.⁸

A keresztény tolerancia lehetősége

Nem volt keresztény tolerancia, de lehetett volna. Ezt az állítást nem tudom elméletileg bizonyítani. Nem kívánok belebocsátkozni abba a meggyőződésem szerint meddő vitába sem, hogy mennyire szabad ma felismert értékeket a múltba visszavetíteni. Jogos-e azt, ami az adott történelmi helyzetben szükséges és lehetséges – lehetséges? – a jelentől lényegesen különböző történelmi és társadalmi körülményektől is elvárni?

Nem szállok vitába azokkal az elméletekkel sem, melyek az intolerancia történelmi szükségszerűségét posztulálják (Biologizmus: az intolerancia természeti adottsága az embernek, biológiai szükségszerűség, a civilizációs fejlődés motorja; Történelemszemlélet: az emberiség nagy, szent eszméi szükségképpen csak könny és vér árán tudtak győzelemre jutni).

Az eredménytelen vitát kikerülve, pusztán utalok a toleranciának a múltban történt időszakonkénti tényleges megvalósítására és néhány példát részletesen ismertetek. Az egyik legérdekesebb ókori példa Kyrosz perzsa király birodalma a Kr.e. 6. században. Kyrosz nem csupán megtörte óriási kiterjedésű birodalma területén a különböző vallásokat, hanem hathatósan támogatta is a leigázott népek vallását. Közismert, hogy az Ószövetség népe Kyrosz segítségével alig tudta volna újraépíteni a jeruzsálemi templomot. Ismert a Római Birodalom évszázadokon keresztül gyakorolt vallási toleranciája. A svájci Grau-

büнден egy részén (Ilanz, „Drei Bünde”), már 1524/26-ban törvénnyel valósították meg a protestánsok és katolikusok békés egymás mellett élését. A 16. századi Lengyelországban legalább egy ideig és legalább részlegesen tolerancia uralkodott.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelemsége

A 17. századi európai vallásháborúkban protestáns és katolikus keresztények tüzzel-vassal pusztították egymást, a kisebb protestáns csoportokat pedig mindenütt üldözték. Bethlen Gábor uralkodásának területén azonban üldözés és bántódás nélkül élt együtt a négy bevett vallás, az evangélikus, a református, az unitárius és a katolikus. Az Európa-szerte üldözött szombatosok szabadságát a törvény ugyan nem, de az uralkodói gyakorlat biztosította. Az ortodoxok a fejedelem állandó támogatására számíthattak és Bethlen Gábor a menekülő újra-keresztelőknek (anabaptistáknak) menedékjogot és új otthont biztosított Alvincon.

A fejedelmi tanács fele református, másik fele katolikusokból, evangélikusokból és unitáriusokból tevődött össze. Péchy Simon kancellár pedig szombatos volt. Az európai történelem összefüggésében még ma is szinte hihetetlen a tolerancia ilyen mértékű megvalósítása az akkori Erdélyben. Nagyságát valóban csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha összehasonlítjuk mind a korabeli állapotokkal, mind a 20. századdal.

Például: a Római Katolikus Egyház először 1966-ban fogadta el a tolerancia elvét!⁹

Az előzmények

Torda, 1557. Szervét Mihály alatt a máglyát mindössze három évvel ezelőtt gyújtották meg; öt év múlva kezdődik a hugenotta háború; az augsburgi vallásbéke „cuius regio, eius religio”-elve két éves; a vallási türelmetlenség mindenütt növekszik, a fejlődés a vallásháborúk irányába mutat.

Európa keleti csücskén, Tordán az országgyűlés azonban olyan határozatot hoz, amely a már idézett Ilanz-i törvénnyel együtt egyedülálló és ragyogó kivételt képez. A rendek kimondják az evangélikus és a katolikus vallás szabadságát: „Ki-ki kényszerítés nélkül azt a vallást vegye be, amelyet akarja; hite prédikátorainak tartásában, valamint a szentségekkel való élésben szabadsága legyen és egyik fél a másikkal való vetélkedésben ne merészeljen bosszúságtételre vagy erőszakra menni.”

Hét esztendővel később, ugyancsak Tordán a reformátust is bevett vallássá nyilvánítják. Négy év múlva pedig olyan határozatot hoznak Tordán, amely világszerte egyedülálló és példa nélkül marad két évszázadon keresztül: „A hit isten ajándéka, az hallásból leszön, mely hallás Isten igéje által vagyon” – ennek a bibliai igazságnak az alapján a tordai országgyűlés 1568-ban korlátlanra tette mindenféle igehirdetés szabadságát. Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatig kell várni, amíg ilyen teljes vallásszabadsággal találkozunk.

Igaz, a tordai határozat csak három évig maradt érvényben, de helyette a kolozsvári országgyűlés 1571-ben kimondja a négy bevett vallás szabadságát, s a tolerancia ilyen szintű megvalósításának sincs jó ideig sehol párja.

Mégis lehetséges a keresztény tolerancia? Igen, de csak itt Európa keleti szélén, ahol a török veszedelem és a császári önkény pusztítja az országot, s ahol egy valaha nagy tekintélyű nép rettenetes erőfeszítések árán igyekszik megtartani valamit korábbi függetlenségéből.

Csak akkor lenne lehetséges a keresztény tolerancia, ha halálos veszedelem fenyegeti egy nemzet pusztá létét is? A történelem ennek inkább az ellenkezőjét mutatja. Veszély idején a fanatizmus általában könnyebben burjánzik és hamar elfojtja a tolerancia zsenge virágait. A veszélyeztetettség mindenestre nem ad kielégítő választ arra a kérdésre, hogy miért valósulhatott meg Erdélyben, egyedül Európába, egyedül a keresztény világban olyan tolerancia, amely századokkal előzi meg a nagy keresztény népeket.

Politikai bölcsesség, államférfiúi nagyság és a keresztény hit sajátos értelmezése – hogyan viszonyulnak egymáshoz ezek a tényezők? A Tordai országgyűlés 1568-i határozata *expressis verbis* a Szentírásan alapul, tegyük hozzá, a Szentírás reformátori értelmezésén. Mert a reformáció fedezte fel újra és állította a keresztény gondolkodás középpontjába azt a bibliai igazságot, hogy a hit hallásból van és így egyedül az Igétől és nem az egyház tanításától függ.

Itt, Erdélyben politikai tett lett abból a hitbeli felismerésből, amely ugyan a reformáció közös kincse volt, de másutt nem akadályozta meg a reformált egyházakat, még a három nagy reformátort sem, hogy üldözzék, néha halállal is fenyegetve azokat, akiknek az Isten ajándékaként értelmezett, az Isten igéjének hallásából lett hite az övékétől eltérő módon fogalmazódott meg.

Bethlen Gábor toleranciája

A fejedelem türelmi politikájának elvi alapjait nem fejtette ki. Nyilvánvaló, hogy korát messze megelőző személyiség volt, egyedülálló politikai bölcsességgel rendelkezett s tudjuk azt is, hogy bibliaolvasó s a prédikációkat figyelemmel hallgató, hívő református keresztény volt. A rendek számára írt végrendeletében megvallja hitét és azt a meggyőződését, hogy államférfiúi képességeit Isten ajándékának tekinti:

„Igaz hittel, élő reménységgel megajándékozván méltóságos úri állapotra, abból fejedelemségre felemelt, és aki minden dolgaimban végzetetlen kegyelméből igazgatott... nyomorú hazámat maroknyi nemzetséggel megtartotta és oltalmazta. Ez az, aki az én hazámnak gondviselésére elégtelenségemből elégségessé, tudatlanságomból annyira való okossággal tudósított, hogy tizenhat esztendőnk elfolyásaiban ellenségünk lovainak lábok hazánk földét nem nyomták”¹⁰.

Barcza József megkísérli Bethlen Gáborról írt könyvében a fejedelem toleranciájának elvi összetevőit felkutatni, összeállítja és vizsgálja Bethlen Gábor idevonatkozó kijelentéseit, megjegyzéseit, állásfogl-

lásait és magatartását, összegyűjti környezetének véleményét és még azoknak a prédikátoroknak a beszédeiből is idéz, akiket a fejedelem bizonnal hallgatott. Mindezekből kitűnik, hogy Bethlen „nem kényszerőségből ismeri el a vallásszabadságot, hanem meggyőződéssel, következményszerűen vállalja és védi”¹¹.

A fejedelem meggyőződése éles ellentétben áll korával. Európa-szerte még az az elv uralkodik – mint ahogy ezt az augsburgi vallásbéke is megerősítette –, hogy egy politikai egység sikeres és egészséges működéséhez, tehát fennmaradásához is, legyen az ország, országrész vagy fejedelemség, egységes vallás – ideológia – szükséges. Egyszerűbb lenne Bethlen toleranciáját megérteni, ha ezt az elvet történelmi helyzet kényszerhatása alatt változtatta volna meg. De a több felől fenyegetett kis ország számára, ezer veszedelem közt, a belső, lelki, vallási és ezzel együtt világnézeti egység különösen fontos lett volna.

Miért nyitotta meg kapuit az üldözött protestáns kisebbségi csoportok előtt? Miért emelte saját, szenvedélyesen szeretett református vallása mellé egyenjogú rangba a többi felekezetet? Hiszen ez többek között azt is jelentette – ennek számos bizonyítéka van –, hogy nem kevés erőt és időt kellett fordítania a gyakran egymásra acsarkodó egyházak békés együttélésének biztosítására. Egy a kor szelleme szerint berendezett intoleráns államstruktúra sok vesződéstől megkímélte volna.

Bethlen Gábort csak úgy lehet megérteni, ha toleranciájának legmélyebbre nyúló gyökerét saját hitében keressük. A türelmi gondolat addig ismert és későbbi képviselőivel ellentétben nem volt közömbös a különböző vallások sajátos igazságaival szemben, nem állt egyszerűen a felekezetek fölött, hanem nagyon is meggyőződéses református keresztény volt. Abban a korban a saját igazságról való meggyőződés elkerülhetetlenül intoleranciához vezetett. A kor szelleme – szokták megbocsátóan mondani. Bethlen Gábornál ez másképpen volt.

Barcza szerint a fejedelem „úgy meg volt győződve saját vallása igazáról, hogy annak erőszakos eszközökkel való terjesztését elvi szempontból tiltotta”¹². Itt jut kifejezésre az a gondolat, amely ennek a

tanulmánynak eddig ki nem mondott szellemi hátterét képezi: az igaz mély hit szükségképpen, mert természetétől fogva, toleranciával jár együtt. Az evilágbeli emberi ellentétek, hit- és véleménykülönbségek felett álló Transzcendens Valósághoz, Istenhez való feltétlen kötődés még akkor is jelentéktelenné törpíti a földi létet meghatározó partikuláris igazságok ellentétét, ha a hit kifejlődésében és megélésében a vallási hovatartozásnak döntő jelentősége van.

Bethlen a kereszténység református változatában találta meg a Transzcendenshez való kapcsolatát, annak gondolatvilága és magatartási formái szerint alakítva. De Istenhez való kötődése és jószágába vetett bizalma olyan mély volt, hogy szinte magától értetődően reá bízta a hit különböző változatainak megítélését.

Ebbenszerepet játszott az a – már az 1568-as tordai országgyűlésen hatékonyra lett meggyőződés –, hogy a hit Isten ajándéka s ezért egyedül őt illeti a bírálás joga. Nem az egyház tekintélye – vagy hatalma – a hit mértéke, még az egyház tanításának bölcsessége vagy tisztánlátása sem. E világban lehetséges a szívbeli meggyőződés, de abszolút értékű ítélet nincs.

Ismét a „Végrendelet”-ből idézek. Bethlen inti a rendeket, hogy csak úgy tudják majd minden fenyegető veszedelem ellenére fenntartani az országot, „ha magokban egyesek lesznek, az Istent igazán tisztelik, félik és az ő kicsiny anyaszentegyházának hőséges gondviselői lesznek, egymást tökéletes szívvel szeretik, az religió felett egymással nem veszekednek, hanem annak megítélését amaz nagy papra bízzák, aki lakik mennyekben és azhol kinek-kinek amint érdemlette, megfizet”.

Különösen figyelemre méltó ezekben a szavakban az Isten igaz tisztelete és az egymás iránti szeretet összefüggése. A fejedelem valóban nemcsak a vallások szabadságát biztosította, hanem arra törekedett, hogy a különböző felekezetek békében éljenek egymással. Barcza idézi Maksai őse Péter szavait, miszerint Bethlen Gábor „az Antikrisztus jellemzőjének tartja, hogy karddal avatkozzanak be valakinek lelkiismereti ügyébe”¹³.

Az akkori keresztény világban, a vallásháborúk világában, egyedül Erdélyt kivéve, valóban az Antikrisztus uralkodott. Mennyire világosan látta a fejedelem és környezete, hogy a krisztusi hit és a más hitűek üldözése kölcsönösen kizárják egymást.

Bethlen Gábor azonban nemcsak a kardot tiltotta, hanem mindig különös figyelmet fordított arra, hogy a különböző felekezetek képviselői tisztességgel viselkedjenek és beszéljenek egymással. Jellemző módon ezt a magatartást, annak ellenére, hogy ő maga a református egyház elkötelezett tagja, minden felekezettől és minden felekezet irányában egyaránt megköveteli. Az 1620. augusztus 29-i országgyűlés határozata is ezt a szellemet tükrözi:

„Azért pedig, hogy a lelkek egyetértése és összhangja a rendek lelkében mélyebb gyökeret verhessen, és a lelkek meghasonlásaira és elidegenedésére semmilyen ok ne adassék, az összes karok és rendek elrendelik, hogy mostantól fogva a jövőben senki a papok, igehirdetők, plébánosok közül, bármely valláshoz tartozzanak is, nyilvános prédikációkban, sem pedig más esetekben, de magánbeszélgetésekben is, mód nélküli, gyalázkodó vádolással a római katolikus, ágostai, helvét hitvallást ne illesse, a lelkeket ne háborítsa fel olyan illetlen és megvető szavakkal, amelyeket a Szentírás nem tartalmaz, jószágvesztés és száműzetés büntetése alatt, amivel a törvények áthágóit az igazság kiderítése után sújtani fogják.”¹⁴

Bethlen Gábor Erdélye minden elvont érvelésnél jobban bizonyítja, hogy keresztény tolerancia már a toleranciagondolat kidolgozása előtti időkben is lehetséges volt. Sőt, ennél még sokkal többet is bizonyít. A tolerancia politikai megvalósítása semmiképpen nem mutat anakronisztikus vonásokat, nem képezett idegen, oda nem illő testet egy, a toleranciára látszólag még meg nem érett korban, hanem ellenkezőleg, nyilvánvaló előnyökkel, azt is mondhatnánk, áldásokkal járt.

A tolerancia alapján a fejedelemség belső egysége és összetartozási tudata megvalósulhatott anélkül, hogy a nemzet, a nép, az ország ere-

jét eltérő hitű csoportok üldözésére és elnyomására kellett volna elfécsérelni. A különböző felekezetek és csoportosulások, még a nagy kisebbségben lévők is, szabadon járulhattak hozzá a közös haza építéséhez és sajátos képességeikkel, adottságaikkal, valamint egyedi kultúrájuk értékeivel gazdagították az országot.

Erdély felvirágzása Bethlen Gábor alatt az adott nehéz történelmi helyzetben, nem utolsó sorban erre is vezethető vissza.

A keresztény tolerancia szükségszerűsége

Ha az intolerancia azt jelenti, hogy az eltérő hitű és kegyességű csoportokat erőszak alkalmazásával, adminisztratív intézkedésekkel vagy törvények segítségével megsemmisítik, elnyomják, vagy akár csak életmegnyilvánulásaikban és fejlődésükben korlátozzák, akkor a keresztény hit és az intolerancia kölcsönösen kizárják egymást. Pozitívan fogalmazva: nincs keresztény hit tolerancia nélkül, a tolerancia szükségszerű velejárója a keresztény hitnek.

A történelmi tapasztalat azonban ezt a tételt nemcsak megkérdőjelezi, hanem nyilvánvalóan és egyöntetűen cáfolja is. Ezért előljáróban számot kell adnom arról, hogy milyen értelemben használom a „keresztény” kifejezést. Nyilvánvalóan nem azonosítom a történelmi egyházak tanaival, különben a fenti tétel valóban abszurd lenne. Mivel minden magát kereszténynek tartó egyház vagy csoport, kivétel nélkül Jézus tanításaira s azon felül az Újszövetség írásaira hivatkozik, kétségkívül jogos a hit keresztény mivoltát a Biblia tanításán mérni.

A történelmi egyházak és más, kisebb vallásos csoportok hite annyiban nevezhető kereszténynek, amennyiben felismerhető és ellenőrizhető összefüggésben áll az eredeti keresztény hitet kifejezésre juttató bibliai írások szellemével. Ennek megállapítása meglehetősen bonyolult feladatnak látszik, ha ki akarom kerülni a naiv és primitív biblicista gondolkodás csapdáit.

A tolerancia kérdésében azonban igen egyszerű a bibliai mértékegy-ség alkalmazása. Ugyanis annyira nyilvánvalóan és félremagyarázha-tatlanul összefügg Jézus és az Újszövetség központi gondolataival, hogy elégséges néhány utalással igazolni: a hit csak akkor nevezhető kereszténynek, ha toleranciával párosul.¹⁵

1. A kereszténység a szeretet vallásaként indult. A szeretet és a tole-rancia ugyan nem azonos fogalmak, de a szeretet eleve magában fog-lalja a toleranciát. Ez a keresztény hit összefüggésében nem pusztán szemantikai vagy filozófiai okoskodás, hanem úgyszólván szó szerint kiolvasható a Biblia idevonatkozó passzusaiból. Jézus Hegyi Beszéde (Máté ev. 5–7.), Pál apostol himnusza a szeretetről (I. Korinthus 13) és János első levelének teológiai fejtegetései (különösen: 2. és 4. rész) egyaránt és egyöntetűen kizárják mindenféle és minden fokú erőszak alkalmazását másokkal szemben. A hit igaz volta másod-, sőt harmad-rangú kérdés a szeretet mellett.

Az érveléssel vagy példaadással való meggyőzés nincs ellentétben a szeretettel, de Jézus nevében, vagy a Bibliára hivatkozva sosem lett volna szabad fegyvert fogni, kényszert vagy bármiféle erőszakot alkalmazni az eltérő hitűekkel szemben. Ágostonnak (4/5. sz.) az a fentebb idézett végzetes kitétele, miszerint az egyház „szeretetből üldöz”, egyrészt arról tanúskodik, hogy ez a nagyra értékelt egyház-atyja semmit sem értett meg abból, ami a szeretetről olvasható a Szent-írásban, másrészt valójában csak egy tudathasadásos elmének a való-sággal minden kapcsolatot elvesztett tébolyult képzeleteként érthető meg.

Még ha az egyház annyira elvesztette volna is kapcsolatát Jézus taní-tásának szellemével, hogy már kizárólag a lélek túlvilági üdvösségét tartaná szem előtt, az „igaz” hitre való kényszerítés és még inkább az üdvösséget veszélyeztető más hitűek pusztítása még mindig feloldha-tatlan ellentétben állna a szeretet központi parancsának tartalmával. Az ítélet még súlyosabb Szent Ágoston felett, ha kiderül, hogy az üldözés motívumaként megjelölt szeretet csak arra szolgál, hogy a valódi indítóokot, a hatalmi ideológiát elkendőzze.

2. Minél inkább felismeri a keresztény teológia Jézus hitének ószövetségi, héber gyökereit, annál jobban kidomborodik a szellemi háttérrel szemben az, ami tanításában valóban új. Istenbe, mint jóságos Atyába vetett hite az Ótestamentum népével közös. Az Atya végtelen jóságába vetett feltétlen bizalma csak fokozatokban különbözik környezetétől. Merőben és radikálisan új azonban az, hogy megszabadítja ezt a hitet az egy néphez és egy kultúrához való kötöttségéből, megnyitja minden ember számára, egyetemessé teszi.

Jézus fellépése előtt, ha valaki magáévá akarta tenni ezt a hitet, zsidóvá kellett válnia (Az ószövetség vallásának ortodox változatában ez ma is így van még). Most mindenki számára nyitva áll, mert Isten nem egy nép, hanem az egész emberiség jóságos Atyja, „aki felhozza napját gonoszokra és jókra, és esőt ad igazaknak és hamisaknak” (Máté 5,45).

Isten megértésének új paradigmája, a „választott nép” helyett, az „Isten Országá”, amely nem ismeri az embereket szétválasztó természetes és mesterséges korlátokat, áthidalja a nemzeti, népi, faji, társadalmi és nemi hovatartozásból származó válaszfalakat. Az Isten Országá kényszerít és erőszakot nem ismer, úgyszólván „magától” nő (Márk 4,26–29). És az a visszatérő motívum, miszerint a történelmi időben együtt nő a konkoly a búzával, nem az ember dolga, hogy szétválassza őket – ez az idők végére, az „aratás” idejére van fenntartva –, eleve kizárja az intoleranciának még a lehetőségét is.¹⁶

Erre utal az is, hogy az új paradigma szerint az Isten Országához való tartozás jele nem az igaz, azaz helyesen megfogalmazott hit – az intolerancia létalapja –, hanem az Isten akaratának cselekvése, a szeretet (Máté 7,21–23; 25,31–46).

Tolerancia nélkül pedig nincs szeretet.

A szeretetnek ez a bibliai keresztény hitben mindent felülmúló jelentősége Jézus azon meggyőződésén alapszik, hogy Isten az egész emberi nemzetség jóságos Atyja. Ez a hit már a nagy ószövetségi prófétáknál is jelentkezik, de ott még csak a jövőbe vetítve: majd egykor,

ha a népek összegyűlnek Jeruzsálemben, hogy imádják az Urat, akkor lesz csak Isten mindenek Atyjává. Jézusnál azonban ez már kiindulópont, az emberi lét legfontosabb ontológiai igazsága. A testvériség szükségszerűen következik belőle.

Jézus követőinek az a feladatuk, hogy mint világító – nem véka alá rejtett – lámpás, mint só és mint kovász a jóságos mennyei Atya iránti bizalmat és az emberek közötti testvériséget ébresszék. Ehelyett azonban kifejlődött a negyedik század elejére a keresztény intolerancia.

Túl korán jött volna Jézus? Az emberiség nem lett volna még elég érett a toleranciára? Ez így nem igaz.

Elég történelmi példa bizonyítja az ellenkezőjét. Már maga a Római Birodalom is képes volt hosszú időn keresztül a toleranciára s a korai kereszténység csak azért tudott minden üldözés ellenére is elterjedni, mert a szeretet vallása volt. Bethlen Gábor Erdélye pedig a tolerancia megvalósíthatóságának megdönthetetlen bizonyítéka.

A keresztény intolerancia nem szükségszerű, hanem téves irányba fordult fejlődés eredménye. Kizárólag az eredeti keresztény hit központi gondolatainak megtagadása által lett lehetséges. A sokat idézett „konstantinuszi fordulat” valójában újabb paradigmaváltást jelentett, persze még nem Konstantinus, hanem majd csak I. Theodosius idejében. A tolerancia problémájával kapcsolatban azért inkább „theodosiusi fordulat”-ról kellene beszélni. Az „Isten Országá” helyét az „egy, igaz és szent egyház” foglalta el. A názáreti Jézus tanítását és magatartásának példáját pedig homályba borította a mennyei Krisztus Király képe s annak hatalommal felruházott földi helytartója.

A reformáció felbontotta ugyan a totalitáriusan egyeduralkodó egyház fogalmát, de, amint láttuk, még túl erősen élt benne a hagyományos paradigma. Bár az elvi alapokat megteremtette hozzá, mégsem volt képes saját erejéből megvalósítani a toleranciát. Évszázadoknak kellett eltelni ahhoz, hogy legalább a kereszténységen belül és legalább részlegesen kifejlődjék.

Most sürget az idő, a Jézus központi gondolatait lassan megint érvényre juttató kereszténységre új lépés vár. A békés egymás mellett élést fel kell váltania a testvériség tudatának, az egyházak közötti toleranciát ki kell terjeszteni minden vallásra, amely – a keresztény csoportokra is vonatkozik – nem hatalmi ideológia csupán, hanem valóban vallás, a Transzcendens Valósággal való kapcsolat keresése.

De még ez sem elég.

Ahhoz, hogy az emberiség túl tudja élni jelenlegi válságát, a toleranciánál tovább kell lépni, új paradigmára van szükség: az egyetemes emberiség testvérisége a Transzcendens Valósághoz való kötődés sokféle, változatos formáinak egyenjogúsága alapján. Úgy teremthetnék meg ez az új paradigma, ha Jézus, Buddha, Lao-Tse, Mohamed és a többi nagy „Tanító” alapgondolatainak sokszínű fonalával egy képpé szőnénk jövőt megálmodó látomásaikat.

(1987)

Jegyzetek:

1 Relacion de las cosas de Yucatan, 1566-ból származó kézirat, Az angol nyelvű kiadás, Baltimore, 1937, szövegét idézem saját fordításomban. 86. o.

2 Idézi Barcza József, Bethlen Gábor, a református fejedelem, Budapest, 1980. 39. o.

3 Konstantinus és Licinius közösen kijelentik: „Senkit sem szabad akadályozni abban, hogy keresztény, vagy más valláshoz csatlakozzon, olyanhoz, amelyet maga számára legmegfelelőbbnek tart... A keresztények számára lehetővé tettük vallásuk szabad és akadálytalan gyakorlását; ugyanúgy nyitva áll és szabad mindenki számára saját vallásának gyakorlása... Korunk békéjéhez illik, hogy mindenkinek szabad lehetősége legyen azt imádni, amit akar”. Majlandi Ediktum 3. 5. és 6. pontja.

4 Jellemző módon ezt a tudathasadásos fejlődést csak az utóbbi évtizedekben kezdték feldolgozni az egyháztörténészek. Vö.: Hermann Dörries, Konstantinische Wende und Glaubensfreiheit. In: Wort und Stunde, Bd. I. Göttingen 1966; Zur Geschichte der Toleranz und der Religionsfreiheit. Hrg.: H. Lutz, Darmstadt, 1977.

5 Levelek, 185, 11. Augustinus eredetileg a türelem híve volt. Él még benne az az őskeresztény meggyőződés, hogy a hittel – de az igazsággal is – a kényszer feloldhatatlan ellentétben áll. Jellemző módon a kényszer sikeres alkalmazásának példája változtatta meg álláspontját: Karthágóban az egyházba visszakényszerített Donatisták idővel rendes és engedelmes hívőkké váltak. A politikai siker láttán vesztette el keresztény meggyőződését.

6 A lelkiismereti szabadság reformátori posztulátuma egymagában is megalkothatta volna a toleranciát. Vö. a fiatal Luther szavait és magatartását a wormsi birodalmi gyűlésen.

7 Vö.: Tóth János, *Az emberi méltóság forradalma*, Bern, 1978.

8 Vö.: Dumas Malone, *Jefferson and his Time*, I–VI., Boston, 1948 ff.

9 A II. Vatikáni Zsinat sorrendben utolsó nyilatkozata: „*Declaratio de libertate religiosa*”.

10 Ugyanez a szöveg áll a magyarországi „Bethlen Gábor Alapítvány” adományokat megköszönő nyomatványán.

11 I.m., 163. o.

12 Bár nagyon merészen hangzik, mégis tárgyilagos megállapítás: a 4. századi római császár, Konstantinus után a 17. századi erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor az első olyan uralkodó, aki elvi alapon toleráns. (Konstantinus elvi toleranciájához, lásd: Dörries, i.m. 65 ff.)

13 I.m., uo.

14 Idézi Barcza, i.m. 165. o.

15 Nemcsak az érdekesség kedvéért idézek egy az elfogultság gyanújától eleve mentes tanút. Voltaire a *Dictionnaire Philosophique*-ben a „Tolerancia” címszó alatt, miután részletesen kifejti, hogy egyedül a kereszténység intoleráns, így ír: „Minden vallás közül a keresztény az, amelynek kétségkívül leginkább kell buzdítani a toleranciára, akkor is, ha mind a mai napig a keresztények voltak a legintoleránsabb emberek”. „*De toutes les religions, la chrétienne est sans doute celle qui doit inspirer le plus de tolérance...*”

16 Máté 13,24 ff. Vö.: jó és hitvány hal, 13,47–50; juh és kecske, 25, 31 ff.

(Nyugati Magyar Tanulmányírók Antológiája, EPMSZ, 1987)

